

becsuk egy (maga írta) könyvet, lehajol, kinyújtózik és így tovább, mondta Reger. Okádék. Ha már a wagneriánusokat nem kell elviselni, ott vannak a heideggeriánusok, mondta Reger. De Heideggert természetesen össze se lehet hasonlítani Wagnerrel, aki tényleg zseni volt, akire a *zseni kifejezés* tényleg úgy illik, mint senki másra, míg Heidegger tényleg csak egy kis filozófiai szarkeverő volt. Nyilvánvalóan Heidegger volt ebben a században a legelkényeztetettebb filozófus, és egyben a legjelentéktelenebb is. Heideggerhez mindenekelőtt azok zárandokolnak, akik a filozófiát valami megpirítottnak, megsültnek, megfőttnek tartják, ami teljesen megfelel a német ízlésnek. Heidegger Todtnaubergben rendezte be udvarát, és úgy csodáltatta magát fekete-erdői emelvényén, mint valami szent tehenet. Még egy ismert és rettegett észak-német lapkiadó is áhitattal térdepelt le előtte, tátott szájjal, mintha úgy mondjam, a szellemi ostyát várná az alkonyatban a háza előtti padon ülő Heideggertől. Mindezek az emberek Todtnaubergbe zárandokoltak Heideggerhez, így téve magukat nevetségessé. Mintegy a filozófiai Fekete-erdőbe zárandokoltak a szent Heidegger-hegyre, és térdre hulltak bálványuk előtt. Bárgyúságukban képtelenek voltak észrevenni, hogy bálványuk egy szellemi nulla. Sejtelmük sem volt róla, mondta Reger. De a Heidegger-epizód a németek filozófuskultuszának példajaként igazán érdekes. Mindig rosszba kapaszkodnak bele, mondta Reger, nekik megfelelőkbe, az ostobákba és kétségesekbe.

Szamuely László

KIFELEÉ AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUSBÓL: MERRE ÉS HOGYAN?*

Kérdés: Mi lehet rosszabb a kommunizmusnál?

Válasz: Az, ami utána jön.

(Mai kelet-európai szólásmondás. Idézi – egyebek között – Fejtő Ferenc [1992] is.)

A nagy francia forradalom bicentenáriuma 1989-ben a történelem kiismerhetetlen szeszélyéből a Közép- és Kelet-Európán végigsöprő hatalmas társadalmi átalakulás évére esett. E váratlan eseményláncolat évét világszerte rögvest „csodaévnnek”, *annus mirabilis*nek titulálták. Annak a csodának a kezdetét látták benne, amely a leomlott vasfüggönytől keletre eső közép- és kelet-európai társadalmak újjászületését ígérte. Az ígéret ugyan négy év után is él, a beteljesülésébe vetett remény jó része azonban elszállt. Az időközben jobblétre szenderült KGST-be egyesített országok a világgazdaság válságövezetévé váltak. Az 1992. évi bruttó hazai, illetve nemzeti termékük (GDP

* Az UNCTAD és a KOPINT-DATORG Konjunktúra Kutatási Alapítvány által 1993. május 21–22-én Budapesten rendezett PRIVATIZÁCIÓS TAPASZTALATOK KELET-EURÓPÁBAN című nemzetközi műhelyvitan elhangzott előadás alapján. A szerző köszönettel tartozik Kovas Andrásnak és Csaba Lászlónak a tanulmány korábbi és végső változataihoz fűzött értékes észrevételeikért.

vagy GNP) legalább egyharmadával esett az 1989-es szinthez képest. (Még a viszonylag jobb sorú Magyarországon is csaknem húszszázalékos a zuhanás.) Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága (EGB) szakértőinek összevetéséből (EGB [1992], 44. o.) kitűnik, hogy a hat közép- és délkelet-európai ország közül (a volt Jugoszláviával együtt, de Albánia és természetesen a volt Szovjetunió nélkül) ötben – Lengyelországot kivéve – a mostani esés százalékból mélyebb pontot ért el, mint a harmincas évek nagy válságának időszakában. Békés körülmények között (a volt Jugoszlávia hadakozó utóállamaiban természetesen nem ez a helyzet) ez a régió még nem szenvedett el ekkora termelési visszaesést. Sajnos még nem tartunk a történet végénél. Még mindig csak remélni lehet, hogy legalább 1994-ben elérjük a gödör fenekét. Lengyelország, úgy látszik, már felfelé mozdult ki a gödör aljáról. Az egykori Csehszlovákia két utóállamában az elválás a visszaesés újabb hullámát indította el idén, így a közeljövőt illetően bizonytalanok vagyunk. Az viszont bizonyos, hogy a balkáni országokban és a Szovjetunió utóállamaiban a visszaesés lankadatlanul tovább tart, s a vége még csak nem is látható.

E valóságos gazdasági katasztrófa a közhangulatban radikális változásokat idézett elő. A csalódottságnak többféle oka van. Köztük a korábbi túlzott, irrealis várakozások is. A fő ok azonban a tervgazdaságok átalakításában még mindig uralkodó neoliberális kezelésmódnak tulajdonítható. Ez utóbbi ígérete azon a meglehetősen leegyszerűsítő szemléleten alapul, amely szerint az átalakulási folyamat lényege a rendszerváltás (azaz a politikai demokráciához és a piacgazdasághoz való átmenet). Így a dolgok akkor és azáltal jönnek rendbe, amikor a megfelelő intézményi változások bevezetésre kerülnek. A feladat tehát nem egyéb, mint hogy megtaláljuk az intézkedések és eljárások e kívánatos együttesét, és minél gyorsabban életbe léptessük azt.

1989 óta az egykori központi tervgazdálkodású országok olyan radikális reformprogramok megvalósításába vágta bele, amelyek a makroökonómiai stabilizációt gazdaságaik gyors liberalizálásával és privatizációjával kapcsolták össze. Nem titok, hogy ezek a programok azt a standard reformmodellt követték, amelyet a Nemzetközi Valutaalap (IMF) a fejlődő országoknak ajánlott és – váltakozó sikerrel – vitetett keresztül ezen országok tökéletesen eltérő társadalmi-gazdasági közegében.* A volt szocialista országokban ezek a programok legalábbis mindmáig – finoman szólva – nem bizonyultak nagyon sikereseknek.

A neoliberális szemlélet – reduktív jellegéből következően –, úgy látszik, mellőzi vagy nem ismeri fel azt a körülményt, hogy a szovjet típusú államszocializmus európai országaiban elkezdődött átalakulás legalább három különmemű, de egymással összefüggő, ellentmondásos folyamat egyidejű lezajlásából áll. Az ellentmondások aligha kezelhetők pusztán olyan akadályokként, amelyeket megfelelő jogi szabályozással és/vagy szervezési technikákkal el lehet hárítani. Véleményünk szerint az átalakulás fő folyamatai jóval túlmennek azokon a politikai és gazdasági intézményrendszeri változásokon, amelyeket a rendszerváltás fogalma feltételez.

A politikai szférában ugyanis a demokrácia megteremtése felé haladó folyamat a szov-

* Figyelmet érdemel, hogy Michael Bruno, aki sok éve az IMF vezető tanácsadója, most nyomatékkal azt hangsúlyozza, hogy az IMF mennyire ártatlan volt ezen programoknak a volt szocialista országokban történő alkalmazásában. Egyik újabb tanulmányában külön látványban fontosnak találja kiemelni azt, hogy „sok korábbi esettől eltérően a kelet-európai gazdaságokban alkalmazott IMF-programok mindaddig jellegzetesen önként vállalt, drasztikus alkalmazkodási programok voltak, amelyekre az IMF inkább csak áldását adta, mintsem kezdeményezte volna őket” (Bruno [1992], 743 o.)

jet (korábban orosz) birodalom felbomlásával és a Kelet-Európában történelmileg megkésett nemzeti államalapítási, elkülönülési törekvésekkel s ezek szélsőséges következményeivel esik egybe. A gazdasági szférában az egyébként is nagy társadalmi megárazkodtatásokkal járó piacgazdasági átalakulással egyidejűleg a gazdasági autarkiat külgazdasági nyitás váltja fel; a KGST összeomlásából következő piacvesztés a külgazdasági kapcsolatok átorientációját kényszeríti ki; s mindez a világgazdaság átalakult szerkezetéhez való, ugyancsak megkésett alkalmazkodás közepette zajlik. Fejlődéstörténeti szempontból pedig a mindig is a fejlett világ peremén elhelyezkedő közép- és kelet-európai országok újabb (ki tudja, hányadik) modernizációs nekirugaszkodása történik a fejlettségbeli elmaradás behozására.

Az államszocializmus összeomlása újra nyitlta tette a régió úgyszólván örök érvényű kérdését: *quo vadis*, Kelet-Európa? A reá adott válasz pedig, úgy látszik, elválaszthatlan a másik hagyományos kelet-európai kérdésre adandó választól: *mi a teendő?*

Stabilizáció és/vagy privatizáció

Forradalom versus reform

Úgy a nyolcvanas évek vége felé Közép- és Kelet-Európa korábbi reformer beállított-ságú társadalomtudósai körében úgyszólván közhellyé vált a szovjet típusú „szocialista” gazdaságok megreformálhatatlanságának a hangsúlyozása. E tétel talán legjobb igazolását az 1968. évi magyar gazdasági reform következtelensége, felemássága szolgáltatta. Magyarország köztudottan a szovjet tömb egyetlen olyan országa volt, amely fel tudta számolni a kötelező tervutasítások rendszerét, és egy olyan indirekt gazdaságirányítási rendszert vezetett be, amely a piaci koordináció nem lebecsülendő elemeit tartalmazta. Ez a rendszer felúton állt a hagyományos tervgazdaság és a kifejlett piacgazdaság között. Ma már aligha volna értelme feléleszteni a régi vitát arról, hogy az akkor bevezetett „új gazdasági mechanizmus” pohara félig telt vagy félig üres volt-e. Általános értékelésként elfogadhatjuk Kornai János konklúzióját, amelyet a magyarországi megreformált rendszerrel a nemzetközileg széles ismertséget kapott elemzésében adott.

Kornai a magyar rendszert a bürokratikus és a piaci koordináció különös keverékének nevezte, amelyen belül „*a reform nem lépett át azon a kritikus határon, amely a bizonyos fokú bürokratikus beavatkozással járó valódi piacgazdaságot a piaci koordináció bizonyos elemeit magában hordozó, de alapvetően a bürokrácia által szabályozott gazdaságtól elválasztja*”. (Kornai [1987], I. rész, 44. o.) Tanulmánya végén Kornai azt a költői kérdést tette fel, amely nem is kérdésnek, hanem inkább a magyar és az államszocializmus feltételei között megkísérelt minden más reform sorsa felett kimondott ítéletnek hangzott: „*Mehet-e egy szocialista országban a reformfolyamat sokkal messzebb, mint ameddig Magyarországon eljutott? Vagy a mai Magyarország jelzi többé-kevésbé a reform végső határait?*” (Kornai [1987], II. rész, 29–30. o.) Az világos volt, hogy e határokat Kornai a politikai struktúrában látta, valamint abban, hogy az állami tulajdon hagyományos formája nem egyeztethető össze az erős profitérdekeltséggel, a szabad piacralépéssel, a kemény költségvetési korláttal, a működő tőkepiaccal és a piacgazdaság más lényegi jellemzőivel. Más szóval, a szocialista feltételek között elindított reformok javíthatnak ugyan részlegesen a gazdasági helyzeten, de a legjobb esetben (mint amilyen a magyarországi volt) sem vezetnek sehová, zsákutcába torkollnak.

Ma körbepillantva mindarra, ami 1989 óta történik, azt láthatjuk, hogy a végső határok némelyike – mint a „politikai struktúra” – már nem létezik, mások – mint az „állami tulajdon hagyományos formája” – leépülőben vannak. A létező társadalmi-gazdasági kereteken belül megkísérelt és állítólag hiábavaló reformok helyett maguknak e kereteknek a radikális vagy ha jobban tetszik, forradalmi átalakítási folyamatának vagyunk a tanúi. (Vö. Brus [1993], 3. o.) A helyzetnek mégis sajátos ironiája van. Ugyanis a társadalomtudósok és a politikacsinálók között újjáéledni látszik e társadalmi átalakításnak a jól ismert marxista vagy inkább leninista kezelése – csak éppen ellentétes céllal. Sokan ugyanis abban a hiszemben cselekszenek, hogy a hatalmi struktúrában (azaz a „felépítményben”, hogy a megfelelő marxizmus fogalmat használjuk) és a tulajdonformákban véghezvitt változások felgyorsíthatják a piacgazdaság megteremtését, átugorva természetes vagy szerves kifejlődésének a közbeeső szakaszait.

A kabátként kifordított marxista világnézetből következik az a kitüntetett szerep is, amelyet a privatizációs folyamatnak tulajdonítanak, miközben az utóbbit a jogi tulajdonlás struktúrájában történő pusztá változásokra szűkítik le. Ez a fő oka annak, hogy némely olyan országban, ahol előzőleg tervgazdaság volt, a tömeges privatizáció programjai megelőznek minden egyéb fontosabb változtatást a gazdaságok működési módjában (amit Magyarországon „gazdasági mechanizmusnak” nevezünk), hogy a szükséges szerkezetváltozás halogatását ne is említsük.

S ezek után nem meglepő, hogy manapság nem más, mint éppen Kornai emel szót az ellen a „*naiiv felfogás*” ellen, amely szerint „*ha a parancsgazdaságot már felszámolták, a piacgazdaság csaknem automatikusan működni kezd*”. Ami hiányzik szerinte az olyan volt szocialista országokban, mint a szovjet utódállamok vagy Bulgária, az „*a gazdasági reform kitarató folyamata*”, amely megelőzte volna a régi rendszer felszámolását hasonlóan ahhoz, ahogyan ez Magyarországon történt „*a reformkísérletek huszonöt éve alatt*”. (Kornai [1993a], 3. o.)

Ez a vélemény úgy is értelmezhető, hogy a Kornai által „*transzformációs visszaesésnek*” nevezett mély válság egyik oka és a piacgazdaság kiépítésének fő akadálya ma nem annyira a megkövült tervutasításos gazdaság továbbélése, mint inkább sok országban a *rendszerváltást megelőző reformok hiánya, szerves folytathatóságuk lehetetlensége*.

A korábbi tervutasításos gazdaságoknak piaci gazdaságokká történő átalakításában tehát *nincs kínai fal* a reform és a forradalom között*. A politikai forradalom nem pótolja a gazdasági reformot, legfeljebb annak előfeltétele lehet. S ha a fiatal demokráciák még a modern piacgazdaság azon kezdetleges intézményeit sem tudják megörökölni az ancien régime-ektől, amelyeket az elmaradt gazdasági reformoknak kellett volna kreálniuk, akkor igencsak siralmas helyzetbe kerülnek. A tervgazdaságok reformálhatóságának vagy reformálhatatlanságának kérdése most már egy megváltozott társadalmi-politikai környezetben, más szemszögből, de újra felvetődik. Emiatt talán jóval árnyaltabbá válik majd az az igen kategorikus válasz is, amelyet erre a kérdésre adtak nem is oly régen.

* A régi mondás manapság szójátéknak tűnhet, mivel újabban divatba jött a kínai gazdasági fejlődéssel való példálózás annak bizonyítására, hogy a piacgazdasághoz reformista úton is el lehet jutni, azaz az egypártrendszer és a nem magán tulajdonstruktúra keretei között is. (Vö. Brus [1993], Rawski [1992].) Ez viszont maga után vonja a kérdést: ha a reformista evolúció lehetősége – akár csak elméleti hipotézisként is, de – elfogadhatónak látszik Kína vonatkozásában, miért tagadták ezt a kifizetési lehetőséget a magyar gazdasági reform számára, holott az köztudottan követendő mintaként szolgált a kínaiak számára?

Mi az állam dolga az átalakulási folyamatban

A társadalomtudósok és a politikusok egyaránt osztják azt a véleményt, hogy az államszocializmus lebontásában az államnak legalább két megkerülhetetlen feladata van, nevezetesen a gazdaság stabilizációja és privatizációja. Természetesen ez a feladat kör jogosan bővíthető például olyan feladatokkal, mint a gazdaság szerkezeti átalakítása, liberalizálása vagy lendületbe hozása. Az utóbbi különösen fontos és aktuális feladat a mostani mély és bizonyára elhúzódó depresszió körülményei között. Megnő az állam szerepe a társadalmi stabilitás megőrzésében és a társadalmi konszenzus megteremtésében. (Erről egyébként a továbbiakban még részletesebben szólunk.) Mégis a gazdaság stabilizációja és privatizációja képezi azt a két folyamatot, amelytől a tervgazdaságok átalakításának összes egyéb dimenziója függ.

A *makroökonomiai stabilizáció* vagy egyensúlyba hozás a gazdaság fő külső és belső mérlegegyensúlyainak a helyreállítását, de legalábbis az egyensúlyhiányok lényeges enyhítését jelenti. Ez valójában nem egyéb, mint a pénz belső vásárlóerejének a stabilizálása (azaz az infláció megfékezése, az áruk és szolgáltatások kínálata és kereslete közötti piaci egyensúly megteremtése) és/vagy az adott gazdaság külső fizetőképességének a helyreállítása.

A *privatizáció* a fogalom szélesebb értelmében de-etatizálásként (államtalanításként), deregulációként, a gazdasági tevékenység üzleti alapokra való helyezéseként (kommercializálásaként) fogható fel. Napjainkban azonban a fogalom szűkebb értelmezése terjedt el, amely az állami kézben levő javak tulajdonjogának magánszemélyek vagy -intézmények javára történő elidegenítését jelenti. A privatizáció mindkét értelmében a piacgazdaság megteremtését, illetve kiszélesítését és fejlesztését célozza. Keresztülvitele azonban mindenkor komplex és hosszú távú reformok együttesét igényli.

Az elmondottak elkoptatott közhelyeknek tűnhetnek, jogosan. Az elmúlt két-három év tapasztalatai azonban azt mutatták, hogy a gazdaságpolitikák e két komplexumát, a stabilizációt és a privatizációt, de különösen az e kettő közötti összefüggéseket vaskos félreértések övezik. Kiváltképp lehangoló, néha pedig egyenesen káros az a körülmény, hogy ezek a félreértések nemcsak a nagyközönség, hanem gyakran politikusok, nemzeti és nemzetközi döntéshozók, sőt még a nekik tanácsokkal szolgáló tanult szakértők felfogását is uralják.

A két gazdaságpolitikai komplexum között ugyanis a következő különbségek vannak, amelyek felett rendszeresen elsiklanak:

a) *A stabilizáció és a privatizáció időhorizontja eltérő.*

A stabilizáció – sürgősségénél fogva – rövid vagy legfeljebb középtávú, hónapokat vagy egy-két évet igénylő feladat. Megvalósítására a politikusok is ilyen távú határidőket szoktak rendszerint ígérni. A világ (és nem csak a harmadik világ) persze tele van kudarcot vallott stabilizációs kísérletekkel és teljesítetlen ígéretekkel, s ebből következően jól tudott, hogy a gazdasági (és a politikai) instabilitás időszakai igen hosszadalmasak is lehetnek.* Mégis az összes eredményes stabilizációs vállalkozást körünkben a kormányok valóban rövid idő alatt hajtották végre.

A privatizáció viszont – akár szélesebb, akár szűkebb értelmében véve – időt igényel, mert radikális társadalmi és gazdasági változások szövevényével jár együtt. A paternalista állam által irányított állami vállalatot nem lehet egyik napról a másikra ver-

* Lukács György szeretett hivatkozni arra, hogy iskolai történelemkönyvében a következő mondat volt olvasható: „S ezek a tarthatatlan állapotok háromszáz évig tartottak.”

senyistállóvá változtatni, még ha a magas hatóság ezt elrendelné is. (Ezért teljességgel érthető, hogy tekintélyes szakemberek által készített különböző tanulmányokban a megfelelő változások véghezviteléhez szükséges időtávok akár harminc évet is felölelnek.) Ami pedig a széles körben ajánlott és/vagy alkalmazott ún. tömeges privatizációs technikákat (vagyonjegyeket, kuponokat stb.) illeti, ma senki sem tudja, mennyi idő kell ahhoz, hogy a formális tulajdonosi címeknek a lakosság egésze vagy annak széles rétegei között történő elosztását követően valóságos (természetes vagy intézményi) tulajdonosok jelenjenek meg.

b) *A makroökonómiai stabilizáció a piaci működés előfeltétele, de fordítva ez nem feltétlenül igaz.*

Aligha szorul bizonyításra, hogy stabil pénz és az érte megvehető javak nélkül a piac nem tud normálisan működni – megtakarításokról és beruházásokról, hitelről és banktevékenységről, exportról és importról nem is szólva. A főbb belső és külső gazdasági egyensúlyok helyreállítása és/vagy stabilizálása minden kormány első és leg súlyosabb kötelessége, ha életet akar lehelni az alélt vagy haldokló gazdaságba.

A makroökonómiai stabilizáció fontos jellemzője, hogy azt a kormány mindig *központosított módon* irányítja vagy hajtja végre, hiszen a nemzeti termék egy részének az állami költségvetés javára való újraelosztásáról (elvonásáról) van szó. Eközben elkerülhetetlenül korlátozza, megcsapolja és csorbitja a lakosság bizonyos – nemritkán meglehetősen széles – rétegeinek a tevékenységét, jövedelmeit, sőt néha tulajdonosi jogait is.

Mint az elmúlt két-három év tapasztalata megmutatta, a hatalmas állami szektoralal bíró volt tervgazdaságokban ezek a stabilizációs politikák nem számíthatnak olyan viszontreagálásokra, mint ez a piacgazdaságokban szokásos. Bebizonyosodott, hogy Fischernek és Gelbnek ([1991], 188. o.) igazuk volt, amikor arra figyelmeztettek, hogy egyfajta *direkt irányításra* továbbra is szükség lesz az állami nagyvállalatok esetében az indirekt módszerek határfokának erősítése és az elburjánzó vállalatközi körbetarozások kezelése végett. Az utóbbiak, mint kiderült, hatálytalanítani tudják a stabilizáció jól elképzelt fiskális és monetáris módszereit.

Még ha a központi intézkedések ideiglenesek volnának is, és a modern piacgazdaságban honos adózási, monetáris és más jogszerű módszereket használnának, akkor sem vonható kétségbe, hogy az effajta állami dirigizmus a piaci tevékenység szabadságát csorbitja.

A makroökonómiai stabilizációs folyamat e Janus-arcú, ellentmondásos jellegéből adódóan az elért eredmények is homlokegyenesen ellentétes irányokba vezethetnek. E folyamat nyitánya lehet mind a virágzó piacgazdaság felemelkedésének, mind az állami dirigizmus nem piaci formái kiterjedésének. Az előbbire jó példákkal szolgál a Szovjet-Oroszországban a húszas évek elején, a polgárháború után bevezetett Új Gazdasági Politika (a NEP); vagy az 1948-as, Erhard nevéhez fűződő reform Nyugat-Németországban. Sőt az 1990. évi lengyelországi ún. Balcerowicz-reformnak is még mindig megvan az esélye arra, hogy igazolja az effajta pozitív kimenetel lehetőségét. Mindezekben az esetekben a deflációs költségvetési és monetáris politika szigorát az áralakulás, a kereskedés és a vállalkozás liberalizálásával és deregulálásával kombinálták.

Jól ismertek azonban az ellenkező irányú tendenciákat érvényesítő történelmi precedensek is. Az igen sikeres 1946-os magyarországi makroökonómiai stabilizáció például eltorzította a tényezőárak arányait, aminek a kihatása igen tartósnak bizonyult,

mindmáig érezhető, és nem csekély mértékben akadályozza ma is a magyar gazdaság hatékony működését. Felidézhetők példa gyanánt a szovjet gazdaság korábbi makroökonómiai stabilizációi is, amelyeket a sztálini vezetés kegyetlen módon vitt végbe a harmincas években és – valamivel enyhébb formában – egy másik esetben, a II. világháború után. Mindkét esetben ezek az akciók a tervutasításos gazdaság legmerevebb formájának stabilizációját szolgálták – sikeresen.

A neoliberális iskola egyik alapfeltétele tehát, amelyet hírneves professzorok után most már a tömegkommunikációs eszközök is a nagyközönség tudatába sulykolnak Nyugaton és Keleten egyaránt, nevezetesen, hogy a volt tervgazdaságokban a makroökonómiai stabilizáció csak a gyors privatizáció *mellett és révén* valósítható meg – sem elméletileg nem állja meg a helyét, sem tapasztalati úton nem igazolható.

Mi több, e tévhitnek a gyakorlatba való kétbalkezes átültetése végletesen ártalmas következményekhez – *a piacgazdasági átalakulás teljes visszarendeződéséhez* – vezethet el a gyakorlópályának kiszemelt országokban. E tanulmány lezárásakor például nagyon valószínű lehetőségnek látszik, hogy a makroökonómiai stabilizáció csúfos kudarca Oroszországban, amelynek a volt Gajdar-kormány a „sokkterápia” szellemében vágott neki, nemcsak az átalakulás neoliberális forgatókönyveit járatta le, hanem utat nyitott a központi tervutasításos gazdálkodás visszaállításával megvalósítandó stabilizáció megkísérlésének is. (Tulajdonképpen ezt ajánlotta már 1992 októberében a befolyásos Állampolgári Szövetség stabilizációs programja is. Lásd *Programma* [1992].)

c) *A makroökonómiai stabilizáció lehet a „sokkterápia” célja, de a privatizáció nem.*

Amit ma „sokkterápiának” neveznek, az nem egyéb, mint a kül- és belgazdasági egyensúly helyreállítására alkalmazott igen rigorózus deflációs politika egyik fajtája. Ezt a múltban is minden stabilizációs politika alkalmazta, természetesen a szigor különböző mértékével élve. A mérték a körülményektől függött – s nemcsak a gazdaságiaktól, hanem a politikaiaktól is. Azaz attól, mennyire volt erős az államhatalom elnyomó ereje és/vagy a társadalmi közmegegyezés szilárdsága.

Az újmódi deflációs politika – a régiektől eltérően – arra tart igényt, hogy univerzálisnak, azaz mindenütt és azonnal alkalmazhatónak tekintsek – az intézményi környezettől, pénzügyi vagy anyagi tartalékok, külföldi támogatás meglététől függetlenül. A „sokkterápia” egyik avatott mestere, Anders Aslund stockholmi professzor, az oroszországi kormány gazdasági tanácsadója megkapó őszinteséggel fogalmazza meg e politika fő princípiumát: „Minél nagyobb az infláció, megállításához annál deflatorikusabb politika szükséges. Minél eltorzultabb lett a gazdasági szerkezet a kommunizmus alatt, helyreállításához annál hatalmasabb szerkezeti változtatások kívánatnak meg. Minél csekélyebb a működő piacconform intézmények száma, kifejlesztésük annál nehezebb lesz.” (Aslund [1992a], 233–234. o.)

Ami pedig e politika alkalmazhatóságának határait és a vele járó emberi áldozatok kérdését illeti, Aslund válasza a következő: „a társadalmi robbanások veszélyével kapcsolatos aggodalmak, mint az eddigi tapasztalatok mutatják, meglehetősen eltúlzottak. Az a fontos, hogy a követett gazdaságpolitika legyen helyes, és ne a politikai kompromisszumok száma legyen nagy... Mihelyt kiderült, hogy a rendszerváltozás bonyolult és költséges ügy, a »későn jött« országokban az emberek rájönnek, hogy nehéz időknél néznek elébe, és várakozásaik realisabbá válnak, ami lehetővé teszi a társadalmi békét... Az embereknek meg kell érteniük a rendszerváltozás következményeit ahhoz, hogy meggyőződhetnek arról, elvárásaik egy része ésszerűtlennek tekintendő”. (Uo. 233. o.) Kérdés: elvárásaik mely részét kell ésszerűtlennek tekinteniük valójában? A jobb élet reményét a nem túl távoli időben – vagy a mindennapi táplálék, hajlék,

fűtés, egészségügyi ellátás, oktatás stb. iránti igények kielégítését? S hogyan lehet meggyőzni őket arról, hogy ez utóbbi igényeik „ésszerűtlenek”?

Anders Aslund – igen helyesen – elismeri a társadalmi béke és tömegtámogatás fontosságát a „sokkterápiás” politika sikeres megvalósítása számára, de ezzel felfedi az effajta stabilizációs kurzus politikai sebezhetőségét és megvalósíthatóságának időbeli korlátozottságát is. Lengyelországban – az 1989-es általános választásokon aratott teljes körű Solidarnosc-győzelmet követően – ez a fajta tömegtámogatás valóban megvolt. De Balcerowicz és kollégái drasztikus stabilizációs politikájuk megvalósításához még ott is csak egy bizonyos időre szóló politikai meghatalmazást kaptak. Szerencsésük volt programjuk érdemi pontjait meg tudták e korlátozott idő alatt is valósítani. Talán tudták, hogy második esély már nem adatik meg számukra (s mint azóta kiderült, ebben igazuk volt).

Ezért – már csak szociálpszichológiai vagy politikai okokból is – a „sokkterápia” kivitelezése csak meglehetősen korlátozott időszak alatt lehetséges egyáltalán, hogy sikeres alkalmazhatóságának egyéb korlátait ne is említsük. Mindezek miatt teljes joggal teszik fel az ENSZ-szakértők a kaján kérdést: „Vajon a három éve tartó átmeneti recesszió még mindig sokk-kezelésnek minősíthető-e?” (EGB [1993], 7. o.)

A privatizáció ezzel szemben időt igényel, merőben más megközelítést kíván, és eltérő (hosszú távú) céljai vannak. A két gazdaságpolitikai komplexumnak talán az az egyetlen közös vonása, hogy mindkét folyamat kormányzati kezdeményezést és irányítást igényel; s egy sor politikai, társadalmi, gazdasági és egyéb okból az a kívánatos, hogy – ha mód van rá – mindkettő egyszerre induljon meg.

Mindazonáltal a „sokkterápiának” nevezett erényt nagyon gyakran nemcsak a stabilizációs, hanem a privatizációs programok fölé is kifizetik. Vajon miért teszik ezt? Ha eltekintünk a programírók és a politikusok egyszerű tudatlanságától – amire esetleges mentségük lehet, hogy rendszerint újoncként tevékenykednek mai szerepükben –, az általuk használt fogalom semmi egyebet nem kíván kifejezni, mint arra irányuló politikai eltökéltségüket, hogy radikális és gyors társadalmi-gazdasági változásokat vigyenek véghez. Az effajta politikai jelszógyártás talán hasznosnak bizonyul a választási kampányokban. Később azonban a lelkesedés lelohad, a jelszavak visszautnának, miután kiderül, hogy a) „a »Hogyan reformáljunk meg egy gazdaságot« című útmutató egyszerűen nem létezik” (Solimano [1992], 42. o.); b) az a privatizáció, amely gyógyírnak ígérkezett a megelőző rezsimek szülte társadalmi igazságtalanságokra, gyógyítás helyett új társadalmi ellentéteket és egyenlőtlenségeket teremt.

A siker esélyei

A volt szocialista országok mai különböző helyzetének van egy közös vonása, mégpedig az *illúzióvesztés a tekintetben, hogy gazdaságaik rövid idő alatt piacgazdaságokká alakulnak át, és a fejlett ipari országok sorába emelkednek fel.* A csaldódottság és a kiábrándultság sajnos vitathatatlan tény. A keleti és a nyugati politikai vezetők hangzatos optimista nyilatkozatainak mind csekélyebb a hitelük az érintett országok lakosságának körében.

Utólag nincs sok értelme azon elmélkedni, hogy mi volt ezeknek az illúzióknak az alapja, illetve hogy egyáltalán volt-e reális alapjuk. Mindamelltt valóban hatnak olyan előre nem látott tényezők és tévhitek, amelyek hozzájárulnak az illúzióvesztéshez, és felvetik az átalakulási stratégia elkerülhetetlen felülvizsgálatát.

Az átalakítási stratégia két új korlátja

a) *A gazdasági válság példátlan keménysége és feltehetően hosszan tartó volta* ma már minden volt szocialista országban ismert és elismert tény. Ehhez csak azt a fontos (és a nagyközönség által rendszerint mellőzött) körülményt kell hozzáfűzni, hogy Közép- és Kelet-Európa több országában a gazdasági visszaesés még a rendszerváltás előtt kezdődött el, vagy tőle függetlenül is elkezdődött volna az államszocialista gazdaság össze-roppanása következtében.

Ugyancsak nem mellőzhető az a fontos tény sem, hogy még a mostani pangó gazdasági körülmények között is több országban a belső piac jobban ellátott, és az oly megszokott sorállás eltűnt; a külgazdasági egyensúly több országban lényegesen javult, sok esetben a nyugati piacokra irányuló exportok meredek emelkedése következtében. Általánosabban fogalmazva az ezt jelenti, hogy *a Kornai-féle erőforrás-korlátos hiánygazdaságok keresletkorlátossá alakultak vagy alakulnak át*,* még ha ez a következtetés ma többé-kevésbé csak a közép-európai volt tervgazdaságokra (Szlovéniát beleértve) érvényes is.

E valóban pozitív változások bekövetkeztének ténye egyfelől és az értük a volt szocialista országok lakossága által fizetett váratlanul magas ár másfelől prioritásváltást kell hogy előidézzon az átalakítási politikában.

b) Az illúzióvesztés talán még erősebb okozója az *a széles körben elterjedt érzés, hogy a Nyugat által ténylegesen nyújtott segítség elégtelen*. Különösen ha azt azzal az elvárt vagy az – állítólag – ígért segítséggel vetik össze, amelynek a Marshall-segély méreteihez kellett volna hasonlítani. Jóllehet bizonyos ígéretek kétségkívül elhangzottak és továbbra is elhangzanak (mindenki hallhat vagy olvashat ilyen értelmű nyilvános nyilatkozatokat), ma már világossá vált, hogy mind a nyugati politikusok, mind lelkes keleti hallgatóságuk *egyfajta önámítás áldozatai*.

Némely keleti politikusok szívesen hányják a Nyugat szemére, hogy nem rendelkezett konzisztens stratégiával a Keleten végbemenő változások kezelésére. Az állítás kétségkívül igaz, de a jelenség felszínén mozog. Nem teszi fel azt a kérdést – s ezt a politikusok és a politológusok is rendre meg szokták kerülni, legalábbis a nyilvánosság előtt –, hogy *lehetett volna-e* a Nyugatnak egyáltalán koherens stratégiája a Keleten zajló bomlási folyamatok kezelésére. A dolog lényege ugyanis *a Nyugat Kelettel szembeni biztonságpolitikai és gazdasági érdekeinek az aszimmetriájában rejlik*.

Míg ugyanis a II. világháború utáni egész időszak világpolitikájának fő tengelyében a kelet–nyugati katonai konfrontáció állt, s erre mindkét oldalon ezermilliárdokat költöttek (dollárban számolva), az egykori keleti tömb országainak piaci jelentősége, gazdasági vonzereje a külvilág számára mindig is viszonylag gyenge volt, s az is maradt. Ezen országok külkereskedelmi forgalma a világforgalom hét-nyolc százalékát tette ki a nyolcvanas évek második felében, ezen belül az OECD-országok külkereskedelmi áruforgalmából a részesedése mindössze két-három százalékos volt. Közvetlen külföldi tőkeberuházások – a rendszer jellegéből következően – a térségben nem voltak. (Igaz, a nyugati bankokkal és kormányokkal szemben tetemes adósság halmozódott fel, így az utóbbiaknak érdeklükben áll az adósságszolgálat pontos teljesítése.) Egészében a Nyugat számára a régió gazdasági jelentősége mindeddig elhanyagolható volt.

* Erre a tényre először az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának szakértői figyeltek fel. Lásd EGB (1992), 53. o.

A Nyugat biztonságpolitikai és gazdasági érdekeinek aszimmetriájából több ellentmondás következik. Lássunk néhányat ezek közül:

– A katonai konfrontáció időszakában a nyugati kormányok meglehetősen ügyesen alkalmazták a gazdasági furkósbot és mézesmadzag politikáját az egyes közép- és kelet-európai országokkal szemben. Ez kizárólag biztonságpolitikai megfontolásokat tartott szem előtt, hogy lazítsa egyik vagy másik ország kötődését a fő ellenséghez, a Szovjetunióhoz. Mivel a gazdasági támogatás nemzetközi katonai stratégiai érdekeket szolgált, a katonai konfrontáció megszűnése egészen paradox következményekhez vezetett. Ugyanis a szovjet katonai fenyegetés csökkenésével, majd eltűnésével, valamint annak következtében, hogy a szovjet hadsereg kivonul vagy kivonulóban van Közép-Európából, a Nyugat érdeklődése e régió iránt *nem nőtt, hanem, ellenkezőleg, csökkent*. Ez a helyzet objektív logikájának a következménye, amellyel a hatalomra jutott és többnyire az egykori ellenzékéből jött mai közép- és kelet-európai kormányok nem voltak – s jórészt ma sincsenek – tisztában, amikor a be nem váltott nyugati ígéretek (vagy inkább saját rózsás álmaik) nem teljesülése miatt sopánkodnak.*

– A nyugati segélyeket (pontosabban: a nyugati segélyígéretek) ma is ugyanúgy, mint a múltban, nem gazdaságracionalitási kritériumok vagy kereskedelemfejlesztési szempontok, hanem a valóságos vagy potenciális biztonságpolitikai veszélyeztetettség mindenkori felfogása határozza meg. A biztonsági kockázatok szerinti „versenyzetetésben” a Nyugat számára a közép-európai régió ma természetesen Kelet-Európa többi része mögé szorul. Persze nem zárható ki egy kedvezőtlen fordulat sem, főleg a Szovjetunió utódállamaiban – az anarchia terjedése, új diktatúrák megjelenése, újabb háborús konfliktusok kirobbanása stb. –, ami éppen biztonságpolitikai szempontból értékelné fel újra Közép-Európa szerepét a Nyugat számára az egykori cordon sanitaire valamiféle új változataként. Eszerint paradox módon *Közép-Európa nyugati támogatottsága akkor javulna, ha nemzetközi környezete romlana*. Ami végül is gazdasági szempontból is kedvezőtlen fejlemény volna, mert riasztóan hatna a külföldi és a hazai befektetőkre.

– A nyugati világ politikai elitje tisztában van azzal, hogy a Közép- és Kelet-Európában zajló társadalmi és gazdasági átalakuláshoz, a gazdaságok stabilizálásához a fejlett ipari országoknak közvetlen és közvetett anyagi támogatást kell nyújtaniuk. Ezt a Nyugat elemi érdeke kívánja meg. Evégett a nyugati tömegkommunikációs eszközökben az utóbbi években valóságos „agymosás” folyik. A politikai elitiek felvilágosult szemlélete ellenére azonban egy nagyszabású segélyprogram elfogadásának esélye ma csekélyebb, mint valaha. A fő ok nem gazdasági, hanem politikai. Éppen *mert a háborús veszély csökken, Nyugaton csökken a békét szilárdító segélypolitika társadalmi támogatottsága is*.

Ez a jelenség meglepőnek tűnhet a volt szocialista országok tapasztalatlan új vezetői számára. Bizonyára nem ismerik azt a jórészt elfeledett ténytet, hogy 1948-ban a ma oly magasztalt Marshall-tervet is csak az akkor egyáltalán nem képzelt „vörös veszedelem” tudatosításával lehetett az amerikai adófizetőkkel elfogadtatni. Ma ez a veszély megszűnt, és – megint csak paradox módon – ez a nyugati kormányok cselekvőképességét korlátozza. Költségkímélő segélyprogramokra kényszerülnek, s ehhez jó ké-

* Például a magyar miniszterelnök közgazdasági tanácsadója és személyes bizalmasa tavaly megjelent interjújában derék őszinteséggel kimondta: „Mi igenis azt háttük, hogy lesznek támogatások, ajándékok, kamatmentes kölcsönök.” (*Heti Világgazdaság*, 1992 május 2. 41. o.) A helyzetet csak súlyosbitja, hogy olyan emberről van szó, aki nyugati emigrációban élte le élete nagy részét, s ott szerezte ezt a szakértelmét is

pet vágva azt magyarázzák keleti hallgatóságuknak, hogy nem halat akarnak adni nekik, hanem halászni tanítják majd meg őket. (Thatcher volt brit miniszterelnök és Bush volt amerikai elnök kedvelt parabolái.) Ha viszont valamely országok már rendelkeznek némi olyan „hallal”, amelyet eladásra tudnak felkínálni, a Nyugat rögvest azon kezd fáradozni, hogy megakadályozza őket ebben a törekvésükben. (Gondoljunk csak arra, mi történik a mezőgazdasági termékek, textiliák, acéltermékek és más „érzékeny” áruk Nyugatra irányuló exportjával; vagy arra, hogyan állította le legutóbb ez év tavaszán az Európai Közösség a Közép- és Kelet-Európából származó élőállat- és húsimpportot, mert száj- és körömfájást találtak – hol? – Dél-Olaszországból.)

Lehetséges hangsúlyváltások az átmenet stratégiájában

A két váratlan vagy előre nem látott tényezőtől – a súlyos depressziótól és a nem adósságnövelő forrásbeáramlás hiányától* – korlátozva a volt tervgazdaságok átalakulási folyamata módosításra, az azt vezérlő korábbi koncepciók pedig újragondolásra szorulnak.

a) *A válságellenes politikai és a gazdasági növekedés ösztönzése*

Ez talán a legkényesebb probléma az átalakulás egész stratégiája szempontjából, hiszen az mindmáig két alapelven – a deflációs politika eszközeivel végrehajtandó makroökonómiai stabilizáción és a de-etatizálás módszereivel (privatizáció, dereguláció stb.) megvalósítandó gazdasági liberalizáláson – nyugszik.

Az eljövendő gazdasági fellendülés neoliberais forogatókönyve szerint a nagy reálbércsökkenést eredményező restriktív monetáris és bérpolitikának a profitabilitás emelkedéséhez kell vezetnie a vállalati szektorban. Ez aztán az állami költségvetésnek is nagyobb bevételeket hoz, feltéve, hogy az adóbehajtási rendszer kellő hatékonysággal működik. Az egyensúlyba kerülő állami költségvetés viszont az infláció lelassulását segíti elő, ami ösztönzi a megtakarítást. Ha a politikai döntéshozók stabil makroökonómiai környezetet hoznak létre, és csökkentik a személyi jövedelmek, valamint a profitok direkt adóztatását, a beruházások nőni kezdenek. Végül a tartóssá váló fellendülés a munkanélküliek hatalmasra duzzadt létszámát is apasztani fogja. (Vö. Gomulka [1992].)

A monetáris megszorítások és gazdasági liberalizálás „indukálta” fellendülés eme forogatókönyvével az a gond, hogy az általa vázolt cselekménysor – a szerzők várakozásaival szemben – csak meglehetősen hosszú időszak alatt bontakozik ki, még a legjobb esetben is. Bizonyára nem ok nélkül született Keynes szállóigévé lett mondása a hosszú távról** éppen a nagy válság idején, amely egyébként a volt tervgazdaságokat sújtó mainál rövidebb volt.

Azoknak a latin-amerikai országoknak (Chile, Mexikó és Bolívia) a teljesítménye is, amelyek sikerrel alkalmazták a monetáris szigor programjait a makroökonómiai stabilizáció megteremtésében, azt mutatja, hogy a stabilizáció és a tartós növekedés elérése áldozatokkal járó és gyakran meglehetősen hosszadalmas folyamat. Andrés So-

* A direkt külföldi beruházások mindeddig csak Magyarországon és Csehországban játszanak számottevő szerepet.

** „Hosszú távon mindannyian halottak leszünk.”

limano (1992) világbanki kutató összevetette az említett országok tapasztalatait az egykori tervgazdaságok megreformálásának eddigi gyakorlatával. Eszerint Chilében és Mexikóban hét évig eltartott, amíg a hiperinfláció évi húsz-huszonöt százalékosra lassult le, és öt-hat évre volt szükség ahhoz, hogy a magánberuházások a tartós növekedés állapotába kerüljenek (amelynek ismérve a legalább három évig tartó folyamatos bővülés). Figyelmet érdemel azonban a szerző szerint az a körülmény, hogy „a mért gazdasági tevékenység zsugorodásának mértéke Kelet-Európában 1990 óta sokkal nagyobb, mint a kibocsátás hasonló jellegű csökkenéséé, amelyet Chilében, Mexikóban és Bolíviában figyeltek meg a programjaik életbeléptét követő szakaszban”. (Solimano [1992], 28. o.)

Tehát a nemzetközi tapasztalat sem támasztja alá a jelenlegi stabilizációs programok híveinek amaz optimista várakozásait, amelyek szerint a reform okozta recesszió Kelet-Európában csak mintegy két-három évig tart majd (Gomulka [1992], 6. o.), vagy azt, hogy némely országban, például a (volt) Csehszlovákiában és Magyarországon az egy főre jutó reálkibocsátás 1996-ra újra elérheti a reformok előtti szintet. (Bleier és Gelb [1993], 3. o.) Ezek az egy évvel ezelőtti előirányzatok ma már nyilván tarthatatlanok.

Ezért figyelmet érdemel az az aligha véletlen fejlemény, hogy egy olyan befolyásos közgazdász, mint Kornai János, újabban – mint már említettük – az általa nem is olyan régen vallott nézetektől eltérő eszméket hangoztat.

Kornai ([1993], 4. o.) nyilatkozataiban és előadásaiban annak szükségességét hangsúlyozza, hogy a gazdasági prioritásokat felül kell vizsgálni, mert a depresszióellenes gyógykezelés „nem tűr halasztást”. A neoliberális paradigmával fordul szembe, amikor kimondja, hogy a kormányoknak „gondosan megtervezett fellendítési intézkedéscsomagokat” kell alkalmazniuk a magánberuházások ösztönzésére, mivel a magyar és a többi átalakuló gazdaság „nem hagyatkozhat kizárólag a piaci erőkre”. Szerinte aktív állami támogatás hiányában ezek az országok „valószínűleg a gazdasági tevékenység csökkent szintjétől és a magas munkanélküliségtől – egyszóval a pangástól szenvednének”.

Jóllehet Kornai nem a pangó gazdaság keynesi kezelését kívánja feléleszteni, kiindulópontja az utóbbiéhoz hasonlatos: ő is a krónikus stagnálástól fél Európa keleti felén. S Keyneshez hasonlóan az Államhoz fordul segítségért, amit Ronald Reagan és Margaret Thatcher évtizedében a hivatalos tudomány főárama még a legfőbb Rossznak tekintett.*

b) Az átalakulás és a társadalmi konszenzus

Ugyancsak átértékelésre szorul az állam szerepe ama funkcióját illetően is, amelyet a társadalmi konszenzus fenntartásában vagy megteremtésében gyakorol. Ez kiváltképp a radikális változások idején elengedhetetlen.

Az átalakítás uralkodó neoliberális foratókönyvei a maguk optimista várakozásaival és ígéreteivel a társadalmi közmegegyezés igényét megoldottnak, azaz a problémát nem létezőnek tekintették. Így a rendszerváltás kezdeti szakaszában az akkori vitákban nemigen esett róla szó. Viszont olyan körülmények között, amikor egy sor volt tervgazdaságú országban a tömeges munkanélküliség szilárdan meglepedett, a többiben pedig elkerülhetetlenül eljő, amikor az életszínvonal süllyedése és a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódása már hosszabb ideje tart, a társadalmi konszenzus

* Írásunk lezárása óta Kornai János magyar nyelven hosszú elemző tanulmányt publikált, amelynek gondolatmenete egyezik az általunk idézett angol nyelvű forrással. Vö. Kornai (1993b).

megőrzésének/megteremtésének problémája Közép- és Kelet-Európa-szerte előtérbe került.

Miután a virágzó piacgazdasághoz való gyors és viszonylag fájdalommentes átmenet programjai (amelyeket masszív külső segítyek támogatnának) megbuktak, magától értetődik, hogy a meglehetősen hosszú ideig tartó, fokozatos és társadalmilag igen bonyolult átalakulással számoló szakértők a társadalmi közmegegyezést a sikeres politika előfeltételének tartják.

Ugyancsak magától értetődő, hogy azok a kutatók, akik a minden korlátozástól mentes szabadpiaci gazdaság megteremtésére törekuszenek – nemcsak az állami tulajdon, hanem mindenfajta állami szabályozás minél nagyobb körének a gyors felszámolásával – harcba kell hogy szálljanak az állam nyújtotta társadalmi biztonság ellen is. Ebből a szemszögből nézve a „sokkterápiás” Aslund hirhetté vált kinyilatkoztatása („*Ha Oroszország valóban sikeres országgá válik, meglehet, hogy a XIX. század végi Egyesült Államokhoz fog hasonlítani, azaz a vadnyugat gazdaságához, amelyben kevés szabályozó volt, de ennél fogva a korrupció is korlátozott volt*”) * teljességgel logikus és érthető. Az egyetlen gond ezzel az ideális társadalmi renddel az, hogy megteremtéséhez vagy az állam elnyomó hatalmát kell felhasználni azokkal szemben, akik ezt a társadalmi rendet nem találják nagyon vonzóknak, vagy társadalmi közmegegyezésen alapuló erős társadalmi támogatást kell szerezni. Mindkét megoldás ily módon az állam aktív (elnyomó és/vagy gondviselő) szerepét igényli, ami *contradictio in adiecto*.

Az új demokráciák mai körülményei között csak a társadalmi konszenzus vezethet el az átalakulás legitimációjához, és csak ez fogadtathatja el a lakossággal az új megpróbáltatások elviselését. Mindkét feladat úgyszólván teljesíthetetlennek látszik. Minden bizonnyal ez a magyarázata annak, hogy a hatalomra került új emberek első garnitúrája viszonylag rövid idő alatt elhasználódik mind politikailag, mind erkölcsileg.

Az eredeti konszenzust és az új rezsimek társadalmi támogatását főleg az mállasztja szét, hogy – mint a hazai liberálisok fő pártjának, a Szabad Demokraták Szövetségének vezető politikusa, Tardos Márton is dicséretes nyíltsággal bevallja – az új rendszer nem képes sem teljes foglalkoztatottságot, sem egyenlőséget, de még egyenlő indulási feltételeket sem teremteni az állampolgároknak. Abban is igaza van Tardosnak, hogy az életszínvonal elkerülhetetlen csökkenésének talán leginkább megrázó vonatkozása a közszolgáltatások kialakuló krízise. Az új rezsimeknek ugyanis nincs annyi költségvetési bevételük, hogy működtetni tudják a jövedelmi újraelosztás évtizedeken át funkcionáló korábbi rendszerét. Ennek elkerülhetetlen következménye a közszolgáltatások mennyiségében és minőségében bekövetkező drámai visszaesés. (Vö. Tardos [1992], 348–350. o.)

Ez az egész átalakulási folyamat kritikus mozzanata, hiszen a közszolgáltatások (egészségügy, oktatás) megfelelő színvonalú biztosítása és az erre a célra szánt költségvetési kiadások ezzel egyidejű radikális lefaragása a kör négyyszögletesítéséhez hasonló problémának látszik. A következők miatt:

1. Ha a közszolgáltatások leépülnek, a hatalmon levő bármilyen kormány társadalmi támogatottsága elapad. A lakosság legszélesebb rétegei ugyanis nincsenek és még hosszú ideig nem lesznek abban a helyzetben, hogy személyi jövedelmeikből fedezhessék e szolgáltatások költségeit. A szocialista rendszerből örökölt személyi jövedelmek szintje, mint köztudott, elejétől fogva (Közép-Európában a II. világháború óta)

* Lásd Aslund (1992b), 32. o.; (1992c), 4. o.

annak az elvnek a figyelembevételével lett „beállítva”, hogy a közszolgáltatások költségét az államnak kell viselnie.

2. Ha pedig a kormány nem szánja rá magát a közszolgáltatások visszafejlesztésére (amivel a saját hatalmi pozícióját ásná alá), és úgy-ahogy a költségek addigi szintjét tartja fenn, ezzel valójában a gazdaság de-etatizálásának és liberalizálásának a programját teszi semmissé, azaz lemond arról a céljáról, hogy leépítse az állam redisztributív szerepét.

Egy piacgazdálkodási és privatizációs programmal fellépő demokratikus politikai erő számára egyik lehetőség sem tartogat mást, mint lemondást a mostani vagy a jövőbeli hatalom megtartásáról, illetve megszerzéséről.

A társadalmi konszenzus megteremtése azonban nem csak azt igényli, hogy az ún. szociális biztonsági háló finanszírozására valamilyen megoldást találjanak. A privatizáció folyamata, a piaci versenyz gazdaság megteremtése és működése ki- és újratermeli a különféle társadalmi egyenlőtlenségeket (a jövedelmekben, a vagyonokban, a társadalmi hatalomban és presztízsből stb.). Az új társadalmi rend akkor legitimálódik, ha az új egyenlőtlenségeket a társadalom elfogadja. (Ne feledjük: az államszocializmus hierarchikus társadalmi rendje egyáltalán nem volt egalitáriánus. De a társadalmi egyenlőtlenségek ott más, nem annyira szemet szűrő, inkább rejtett módon jelentkeztek. Emellett őket egy mindent átható és kifinomult ideológia is legitimálta.)

Hogyan lehet a keletkező egyenlőtlenségeket a társadalommal elfogadtatni? E feladat megoldhatóságát még az a körülmény is nehezíti, hogy az új tulajdonosok osztálya az ölébe pottyant vagyont igen gyakran nem éppen törvényes vagy tisztességes módon szerezte vagy szerzi meg, s ez „nagyfokú ellenszenvet” vált ki a társadalom széles köreiben (vö. Tardos [1992], 350–351. o.). Az bizonyosnak látszik, hogy a neoliborális ideológia talaján a kielégítő megoldás aligha található meg, azaz a legitimáció mindaddig nem fog megtörténni, amíg a születő politikai demokráciák nem tudnak egyenlő indulási feltételeket teremteni a lakosság számára, s a hátrányok így már megszületésük pillanatától sújtják az állampolgárok nem jelentéktelen részét.

A társadalmi konszenzus bázisát csak az a *stabilitás és biztonság* – mind jogi, mind szociális értelemben véve – alkothatja, amelyet az állam, a szakszervezetek és a modern ipari társadalom egyéb intézményei nyújtanak. Ez a társadalom lényegét tekintve nem szabad piacon, hanem vegyes gazdaságon alapul, amelyet az érintett szociális partnerek kölcsönös társadalmi szerződéseiben vállalt jogai és kötelességei szabályoznak. A magasabb életszínvonal mellett valószínűleg a társadalmi stabilitásnak ez a fajtája fogadtathatja majd el a volt tervgazdaságok átalakuló társadalmával az újonnan keletkező társadalmi egyenlőtlenségeket is.

*

A Közép- és Kelet-Európa országaiban felszínre kerülő régi és új ellentmondások vizsgálatából talán kiviláglik, hogy ezen országok modernizálásának esélyei és a fejlett ipari országok utolérésének lehetősége nem egyszerűen gazdaságaik privatizációján és/vagy piaci irányú átalakításán múlik. Sokkal inkább függ attól, hogy miféle típusú piacgazdaságokat hoznak létre a régióban – azt a típust-e, amely itt és másutt a múlt században és a két világháború között létezett, vagy azt, amely a nyugati demokráciák változó társadalmi feltételeihez alkalmazkodva fejlődött ki az elmúlt fél évszázadban. Közép- és Kelet-Európa mai drámai helyzetét jórészt az okozta, hogy el volt szigetelve a társadalmi és gazdasági fejlődés e folyamataitól, kimaradt belőlük. Bizakodjunk abban, hogy a dráma nem alakul át tragédiává.

Hivatkozások

- Aslund, A. (1992a): VÁLASZ A SZERKESZTŐSÉG KORKÉRDÉSÉRE. *Acta Oeconomica*. Vol. 44. Nos 3–4.
- Aslund, A. (1992b): PROSPECTS FOR A SUCCESSFUL CHANGE OF ECONOMIC SYSTEM IN RUSSIA. *The World Bank* Soks. October 30.
- Aslund, A. (1992c): ASLUND URGES STRONGER WESTERN INVOLVEMENT. INTERVIEW WITH A LEADING ECONOMIC ADVISER TO RUSSIA. *Transition. A Világbank hírlevele az átalakuló gazdaságokról*. Vol. 3. No. 10. November.
- Blejer, M. I. és Gelb, A. (1992): PERSISTENT ECONOMIC DECLINE IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE. WHAT ARE THE LESSONS? *Transition*. Vol. 3. No. 7. July–August.
- Bruno, M. (1992): STABILIZATION AND REFORM IN EASTERN EUROPE. A PRELIMINARY EVALUATION. *IMF Staff Papers*, Vol. 39. No. 4. December.
- Brus, W. (1993): MARKETIZATION AND DEMOCRATIZATION: THE SINO-SOVIET DIVERGENCE. *Stockholm Institute of East European Economics. Working Papers*. No. 63.
- EGB (1992): ECONOMIC SURVEY OF EUROPE IN 1991–1992. *U. N. Economic Commission for Europe*. New York.
- EGB (1993): ECONOMIC SURVEY OF EUROPE IN 1992–1993. *U. N. Economic Commission for Europe*. New York.
- Fejtő Ferenc (1992): A POSZTKOMMUNISTA EURÓPA – JALTÁTÓL MAASTRICHTIG. *Magyar Nemzet*, december 19. 13. o.
- Fischer, S. és Gelb, A. (1991): ISSUES IN SOCIALIST ECONOMY REFORM. In: Maier, P. és Zecchini, S., szerk.: THE TRANSITION TO A MARKET ECONOMY IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE. Vol. I. OECD Paris.
- Gomulka, S. (1992): ON THE DESIGN OF ECONOMIC POLICY: THE CHALLENGE OF EASTERN EUROPE. *The World Bank's Research Paper Series*. No. 29. August.
- Kornai János (1987): A MAGYAR REFORMFOLYAMAT: VÍZIÓK, REMÉNYEK ÉS A VALÓSÁG. *Gazdaság*, XXI. évf. I. rész: 2. szám; II. rész: 3. szám.
- Kornai János (1993a): ANTI-DEPRESSION CURE FOR AILING POST-COMMUNIST ECONOMIES. INTERVIEW WITH. *Transition*. Vol. 4. No. 1. February.
- Kornai János (1993b): TRANSZFORMÁCIÓS VISSZAESÉS. EGY ÁLTALÁNOS JELENSÉG VIZSGÁLATA A MAGYAR FEJLŐDÉS PÉLDÁJÁN. *Közgazdasági Szemle*, XL. évf. 7–8. szám.
- Programma (1992): PROGRAMMA ANTIKRIZISNOVO UREGULIROVNYIJA. *Grazdanskij sojuz*. Moszkva. Soks.
- Rawski, T. G. (1992): PROGRESS WITHOUT PRIVATIZATION: THE REFORM OF CHINA'S STATE INDUSTRIES. *The World Bank's Research Paper Series*. No. CH 17. October.
- Solimano, A. (1992): AFTER SOCIALISM AND DIRIGISME. WHICH WAY? *The World Bank's Working Papers*. WPS 981. September.
- Tardos Márton (1992): VÁLASZ A SZERKESZTŐSÉG KORKÉRDÉSÉRE. *Acta Oeconomica*. Vol. 44. Nos 3–4.